https://doi.org/10.32849/2409-9201.2024.24.50

УДК 347.441.4

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ СВОБОДИ ДОГОВОРУ У НЕДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Оксана ГНАТІВ

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри

Львівський національний університет ім.
Івана Франка (Львів)

UDC 347.441.4

APPLICATION OF THE PRINCIPLE OF FREEDOM OF CONTRACT IN NON-CONTRACTUAL OBLIGATIONS UNDER THE CIVIL LEGISLATION OF UKRAINE

Oksana HNATIV

Candidate of Law Sciences (Ph.D.),
Associate professor,
Associate professor of the Department

Ivan Franko National University of Lviv
(Lviv)

https://orcid.org/0000-0002-4161-8478

Зважаючи на диспозитивний принцип регулювання цивільних відносин, свобода договору вважається одним із провідних принципів приватного права, а договір – універсальною формою для правового регулювання не лише приватних відносин, а й публічних. У зв'язку із цим, виникає необхідність визначення місця договору у недоговірних відносинах і особливостей реалізації принципу свободи договору.

Стаття присвячена виявленню тенденцій щодо застосування договору як універсальної форми існування цивільно-правових норм у недоговірних відносинах за законодавством України. Законодавець, попереджуючи можливі порушення з боку засновника конкурсу, а також особи, в майнових інтересах якої були вчинені дії без її доручення, визначає в імперативному порядку необхідність укладення договору, якщо йдеться про зобов'язання із публічної обіцянки винагороди із оголошенням конкурсу, або трансформацію недоговірних відносин у договірні відносини конкретного виду, якщо йдеться про зобов'язання з дій, вчинених у майнових інтересах іншої особи без її доручення. Принцип свободи договору превалює над принципом повного відшкодування майнової шкоди за умови дотримання умов дійсності правочину, що відповідає стандартам свободи

Considering the dispositive principle of regulating civil relations, freedom of contract is considered one of the leading principles of private law, and the contract is a universal form for legal regulation of not only private relations, but also public ones. In connection with this, there is a need to determine the place of the contract in non-contractual relations and the specifics of the implementation of the principle of freedom of contract.

The article is devoted to the identification of trends in the application of the contract as a universal form of existence of civil law norms in non-contractual relations under the legislation of Ukraine. The legislator, warning of possible violations on the part of the founder of the competition, as well as the person in whose property interests actions were taken without his authorization, determines in imperative order the need to conclude a contract, if it is about obligations from a public promise of reward with the announcement of the competition, or the transformation of non-negotiable relations into contractual relations of a specific type, if it is a question of obligations from actions committed in the property interests of another person without his authorization. The principle of freedom of contract prevails over the principle of full compensation for property damage, subject to compliance with the conditions of vali-

здійснення прав учасників цивільних відносин і узгодження їх волі шляхом укладення договору.

Договір у цивільному праві виступає не лише універсальним інструментом правового регулювання, а й забезпечує можливість захисту прав та інтересів учасників недоговірних зобов'язань. Держава, здійснюючи свою нормотворчу функцію, використовує диференційований підхід щодо визначення місця договору у недоговірних зобов'язаннях, а, отже, особливості реалізації принципу свободи договору у недоговірних цивільних зобов'язаннях.

Ключові слова: свобода договору, договір, недоговірні регулятивні зобов'язання, недоговірні охоронні зобов'язання, засади цивільного законодавства

dity of the deed, which meets the standards of freedom to exercise the rights of the participants in civil relations and agree on their will by concluding a contract.

A contract in civil law is not only a universal instrument of legal regulation, but also provides an opportunity to protect the rights and interests of participants in non-contractual obligations. The state, exercising its rule-making function, uses a differentiated approach to determining the place of the contract in non-negotiable obligations, and, therefore, the specifics of the implementation of the principle of freedom of contract in non-negotiable civil obligations.

Keywords: freedom of contract, contract, non-negotiable regulatory obligations, non-negotiable protective obligations, principles of civil legislation

У ст. 3 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [1] уперше на законодавчому рівні закріплено загальні засади цивільного законодавства України. Ці основоположні принципи відображаються не лише у змісті цивільно-правових норм, а й використовуються Верховним Судом (далі – ВС) для при вирішенні приватно-правових спорів. Верховний Суд використовує основні засади цивільного законодавства для забезпечення тлумачення цивільно-правових норм у «дусі права» з метою ефективного захисту цивільних прав та інтересів осіб [2]. Звичайно, при такій правозастосовній діяльності ВС не завжди є послідовним, що позначається на стабільності правових позицій. Водночас, ніколи до цього у судовій практиці не акцентувалася увага на основних принципах цивільного права.

Однією із провідних засад цивільного законодавства України, закріплених у ст. 3 ЦК України, залишається свобода договору. Проте у цій статті не згадується принцип повного відшкодування, який безпосередньо закріплений у ч. 1 ст. 1166 ЦК України. У зв'язку із виникає питання щодо можливості застосування принципу свободи договору у недоговірних зобов'язаннях і конкуренції принципів «свободи договору» і «повного відшкодування завданої майнової шкоди». Хоча договірне право загалом, як і окремі види договірних конструкцій, неодноразово були предметом наукових досліджень, ці аспекти залишилися поза увагою науковців-цивілістів.

Серед наукових розвідок, які розкривають основні тенденції розвитку доктрини договірного права, чільне місце посідають наукові праці В. А. Васильєвої. Так, науковиця влучно підкреслила, що свобода договору надає сторонам можливість врегулювати відносини між собою на власний розсуд, однак вагоме значення має правове (нормативне) регулювання окремих аспектів договірних відносин [3, с. 14]. З часів римського права практикується підхід свободи регулювання договірних відносин на розсуд сторін, однак із певним ступенем державного регулювання. Такі ж тенденції зберігають у підходах до правового регулювання договірних відносин, як в Україні, так й іноземних державах. При цьому, нормативне регулювання договірних відносин з боку держави повинно бути оптимальним. Це означає, що у сфері захисту прав споживачів, публічних закупівель, банківських правочинів тощо більш держава повинна більш деталізовано регламентувати договірні відносини, тоді, як у інших сферах надавати можливість більш повно реалізовувати принцип свободи договору. Такий підхід до врегулювання цивільних відносин є, водночас, диференційованим і виправданим, оскільки держава намагається при урегулюванні цивільних відносин попередити

порушення прав та інтересів споживача як «слабшої» сторони або ж запобігти зловживанням у сфері публічних закупівель.

Видається слушною думка проф. В. А. Васильєвої, що у ЦК України уже міститься дорожня карта, яка визначає місце нового договору у структурі договірних зобов'язань [4, с. 4]. Дійсно, немає змісту перенавантажувати ЦК України, розпорошуючи норми і перетворюючи його на громіздку конструкцію. Певною мірою відмовляючись від нормативних визначень тих чи інших правових явищ на користь встановлення загальних засад цивільного законодавства та меж свободи поведінки учасників у цивільних відносинах, створює умови для більш повної реалізації правових можливостей носіїв права. За цих обставин найбільш повно реалізується принцип свободи договору.

Лейтмотивом праць проф. В. А. Васильєвої є універсальність договору як форми правового регулювання, що проявляється у запозиченні цього класичного приватно-правового інституту публічно-правовими галузями права [5, с. 4-8]. Прикладом є нормативне закріплення адміністративного договору, зміст якого справедливо залишається одним із найбільш дискусійних питань. Водночас, досліджуючи застосування договору в інших галузях права України, поза увагою учених залишається можливість використання договору у недоговірних цивільних відносинах.

Метою статті є виявлення тенденцій щодо застосування договору як універсальної форми існування цивільно-правових норм у недоговірних відносинах за законодавством України.

Основною відмінністю договірних цивільних відносин від недоговірних В. М. Ігнатенко визначає механізм захисту сторін цивільних правовідносин, тобто у договірних відносинах сторони на час порушення перебувають у зобов'язальних відносинах і має місце вада (порушення) виконання зобов'язання, а у недоговірних (охоронювальних) зобов'язання виникають на підставі правопорушення і завдяки їх виконанню відбувається захист порушеного суб'єктивного права чи інтересу [6, с. 60]. Такий підхід автора до розмежування договірних і недоговірних цивільних відносин є обмежувальним, оскільки поза розмежувальним аналізом науковця залишилися недоговірні регулятивні відносини.

І. А. Коваленко вважає, що особливості недоговірних зобов'язань полягають у поширенні їх дії, як на майнові, так і на особисті немайнові відносини, незважаючи на те, що відшкодування шкоди має майновий характер, а також суб'єкти цих зобов'язань до завдання шкоди не були пов'язані умовами договору [7, с. 49]. Цивільне зобов'язання за своєю правовою суттю є правовідношенням, як дія недоговірних цивільних відносин може поширювати свою дію на немайнові і майнові відносини важко відповісти. Очевидно, що автор вказує на те, що недоговірні відносини можуть виникати внаслідок порушення майнових і немайнових цивільних прав осіб, які не перебувають між собою у договірних відносинах. Водночас, І. А. Коваленко слушно зауважує, що договору між такими суб'єктами не існує лише на момент виникнення зобов'язань, не заперечуючи можливість його укладення у подальшому.

Досліджуючи місце договору у недоговірних зобов'язаннях, слід зазначити, що законодавець диференціює нормативне регулювання у цій сфері, обмежуючи принцип свободи договору у недоговірних зобов'язаннях у випадках, визначених законом.

Структура ЦК України побудована за пандектним принципом. Так, розділ 3 книги 5 Цивільного кодексу України складається з двох підрозділів, які іменуються відповідно «Договірні зобов'язання» та «Недоговірні зобов'язання». Такий поділ зобов'язань справедливо вважається класичним, оскільки сягає часів римського права. Критерієм поділу є підстава виникнення зобов'язальних цивільно-правових відносин – договір або інший юридичний факт. Якщо договірні зобов'язання диференціюються залежно від змісту, але підставою завжди є договір, то недоговірні – мають різні підстави виникнення і різний зміст.

Недоговірні зобов'язання, у свою чергу, поділяють на ті, які виникають із правомірних дій, у тому числі односторонніх правочинів, і ті, які виникають у зв'язку із неправомірною поведінкою. Тому дійсно в обох випадках підстави виникнення відмінні від договору як двоабо багатостороннього правочину. Отож, цими підставами можуть бути односторонній правочин як правомірна активна поведінка, спрямована на настання певного юридичного

результату (публічна обіцянка винагороди, вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення), фактична правомірна дія (рятування життя, здоров'я фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи) або ж неправомірна поведінка (створення загрози життю, здоров'ю фізичної особи, майну фізичної або юридичної особи; завдання майнової та/або моральної шкоди; набуття, збереження майна без достатньої правової підстави).

Таким чином, у ЦК України чітко розмежовано недоговірні регулятивні і недоговірні охоронні зобов'язання, вказуючи на їх різну правову природу і неможливість однакового підходу у нормативному регулюванні. На перший погляд, може скластися враження, що законодавець виключає можливість застосування договору у недоговірних відносин. Однак, така думка є хибною. Використання договору у недоговірних зобов'язальних цивільних правовідносинах може здійснюватися у випадках, обумовлених актами цивільного законодавства України, або ж як волевиявлення учасників цивільних відносин, за умови, що це не суперечитиме ЦК України, а також іншим актам цивільного законодавства України.

Так, у ч. 2, 3 ст. 1156 ЦК України засновник конкурсу у зобов'язаннях із публічної обіцянки винагороди має право на використання результату інтелектуальної, творчої діяльності лише за згодою переможця конкурсу, а також переважне право на укладення договору про використання предмета конкурсу. Згода на використання результату інтелектуальної власності може здійснюватися шляхом укладення договору, де обумовлюються умови такого використання, у тому числі плата. Однак, сторони правовідносин із публічної обіцянки винагороди можуть укласти також договір дарування або купівлі-продажу речі, яка була передана для участі у конкурсі.

У ч. 2 ст. 1158 ЦК України закріплено імперативне правило, згідно із яким: до дій, що були вчинені в майнових інтересах іншої особи і у подальшому були схвалені нею, застосовуються положення про відповідний договір. Видається, що своїм схваленням особа надає згоду на трансформацію недоговірних цивільних відносин у договірні. Залежно від суб'єктного складу та змісту вчинюваних дій видається такими договорами можуть бути доручення, комісії, управління майном. Однак, законодавець прямо не вказує, що сторони зобов'язання із вчинення дій у майнових інтересах іншої особи мають право визначити умови такого договору.

Аналізуючи такі підходи до правового регулювання місця договору у недоговірних регулятивних зобов'язаннях, чітко прослідковується послідовність в обмеженні принципу свободи договору у цьому виді недоговірних зобов'язань. Законодавець, попереджуючи можливі порушення з боку засновника конкурсу, а також особи, в майнових інтересах якої були вчинені дії без її доручення, визначає в імперативному порядку необхідність укладення договору, якщо йдеться про зобов'язання із публічної обіцянки винагороди із оголошенням конкурсу, або трансформацію недоговірних відносин у договірні відносини конкретного виду, якщо йдеться про зобов'язання з дій, вчинених у майнових інтересах іншої особи без її доручення. Однак, принцип свободи договору може застосовуватися до визначення умов, на яких буде укладено або змінено відповідний договір, а також підстав його припинення.

У низці статей ЦК України, які стосуються зобов'язань із відшкодування шкоди, вказується, що особи, з вини яких завдано шкоду, можуть визначити частки, у яких кожен із них здійснюватиме відшкодування (ч. 4 ст. 1178, ч. 1 ст. 1181, ч. 1 ст. 1182 ЦК України). У ст. 1194 ЦК України йдеться про правові наслідки укладення договору страхування цивільно-правової відповідальності для недоговірних зобов'язань. У цьому випадку сторонам надається можливість договірного урегулювання своїх відносин, але імперативно визначено предмет договору. У цьому випадку також обмежується застосування принципу свободи договору.

Однак, ЦК України не єдиний законодавчий акт, який вказує на використання договору у недоговірних зобов'язаннях. Так, у ч. 18 ст. 8 Закону України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових

дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» від 23 лютого 2023 року вказано, що одночасно із одержанням грошової компенсації за знищений об'єкт нерухомості згідно із вимогами закону особа укладає договір про відступлення державі, територіальній громаді права вимоги до російської федерації щодо відшкодування шкоди за знищений об'єкт нерухомого майна, завданих внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією російської федерації проти України, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, в обсязі отриманої компенсації. Видається можливим укладення договору про відступлення права вимоги щодо відшкодування майнової шкоди у недоговірних зобов'язаннях із завдання шкоди майну за дотримання вимог ЦК України.

Також на практиці сторони укладають цивільно-правовий договір щодо порядку здійснення відшкодування шкоди. Такий договір є непоіменованим і за своєю суттю є новацією недоговірного зобов'язання, яке виникає у зв'язку із завданням шкоди. Досліджуючи можливість новації як підстави припинення деліктного зобов'язання, Л. М. Баранова наголошує, що внаслідок укладення договору потерпіла сторона не має права змінювати розмір своїх вимог, а боржник не може висувати заперечення щодо нового зобов'язання, які у нього були на момент виникнення первісного зобов'язання [8, с. 154]. Погоджуючись із таким розумінням ролі договору у зобов'язаннях із відшкодування шкоди, потрібно також зазначити, що принцип свободи договору тут превалює над принципом повного відшкодування майнової шкоди за умови дотримання умов дійсності правочину, що відповідає стандартам свободи здійснення прав учасників цивільних відносин і узгодження їх волі шляхом укладення договору.

Зрештою, наявність договору про страхування цивільно-правової відповідальності убезпечує майнові інтереси боржника у зобов'язаннях із відшкодування шкоди, оскільки останній має обов'язок сплатити лише різницю між фактичним розміром завданої шкоди і здійсненною страховою компанією виплатою (ст. 1194 ЦК України). У цьому випадку договір виступає інструментом захисту майнових інтересів боржниках у деліктних відносинах.

Договір у цивільному праві виступає не лише універсальним інструментом правового регулювання, а й забезпечує можливість захисту прав та інтересів учасників недоговірних зобов'язань. Держава, здійснюючи свою нормотворчу функцію, використовує диференційований підхід щодо визначення місця договору у недоговірних зобов'язаннях, а, отже, особливості реалізації принципу свободи договору у недоговірних цивільних зобов'язаннях.

Посилання:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

2. Крат В., Бабанли Р. (2023). Принципи права у практиці Верховного Суду: тернистий шлях від букви до духу. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1370715/

3. Васильєва В. (2019). Проблеми регулювання цивільно-правового договору: теоретичні та практичні аспекти. Право України. № 2. С. 14-24. URL: https://doi.org/10.33498/louu-2019-02-014

4. Васильєва В. А. (2021) Рекодифікація договірних зобов'язань: суб'єктивний погляд. Договір як універсальна форма правового регулювання: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції (м. Івано-Франківськ, 26 березня 2021р.). Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2021. 153с. С. 4-6. URL: https://library.megu.edu.ua:9443/jspui/bitstream/123456789/2601/1/%d0%94%d0%be%d0%b3%d0%be%d0%b2%d1%96%d1%80-%d0%b7%d0%b1%d1%96%d1%80%d0%bd%d0%b8%d0%ba-2021.pdf

5. Договір як універсальна форма правового регулювання: монографія. За заг. ред. В.А. Васильєвої. Івано-Франківськ, 2016. 399с.

6. Ігнатенко В.М. (2011) Спільні риси й відмінності договірних і недоговірних зобов'язань. Проблеми законності. Вип. 114. С. 54-61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2011_114_8

7. Коваленко І.А. (2014) Особливості цивільно-правового регулювання зобов'язань із відшкодування шкоди. Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право. Вип. 24. Т. 2. С. 47–50. https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/7116/1/%d0%9e%d1%81%d0%be%d0%b1%d0%bb%d0%b8%d0%b2%d0%be%d1%81%d1%82%d1%96%20%d1%86%d0%b8%d0%b2%d1%96

%d0%bb%d1%8c%d0%bd%d0%be-%d0%bf%d1%80%d0%b0%d0%b2%d0%be%d0%b2%d0%be%d0%b3%d0%be%20%d1%80%d0%b5%d0%b3%d1%83%d0%bb%d1%8e%d0%b2%d0%b0%d0%bd%d0%bd%d1%8f%20%20%d0%b7%d0%be%d0%b1%d0%be%d0%b2%d1%8f%d0%b7%d0%b0%d0%bd%d1%8c%20%d1%96%d0%b7%20%d0%b2%d1%96%d0%b4%d1%88%d0%ba%d0%be%d0%b4%d1%83%d0%b2%d0%b0%d0%bd%d0%bd%d1%8f%20%d1%88%d0%ba%d0%be%d0%b4%d0%b8..pdf

8. Баранова Л.М. (2017). Реалізація принципу свободи договору в недоговірних зобов'язаннях. Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О.А. Пушкіна, 19–20 трав. 2017 р. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Харків. Обласний осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Харків: ХНУВС, 2017. С. 152-154

Статтю було подано	15.06.2024	The article was submitted
Статтю було прийнято	05.07.2024	The article was accepted